

Kleefs zilver in het Rijksmuseum

Het avondmaalszilver der kerk te Eelde, is de titel van een artikel van de hand van J. Scheltens, gedateerd: Eelde, 27 September 1894¹. Het begint als volgt: Na vele onderhandelingen, nu eens weer afgebroken en dan weder aangeknoopt, en die meer dan negen jaren duurden, hebben de Kerkvoogden van Eelde besloten, het avondmaalszilver van de hand te doen; het besluit is tot daad geworden en – twee zeer bezienswaardige antiquiteiten zijn voor ons Gewest verloren. Zeer zeker valt dat verlies te betreuren, wijl het twee merkwaardige producten der oude zilversmeedkunst betreft, en toch geef ik nu nog, evenals toen, den Kerkvoogden gelijk, dat ze voor het bijna ongelooftelijke aanbod bezweken en het zilver van de hand deden. De som toch van vierduizend gulden voor twee voorwerpen, wier waarde aan specie, naar den tegenwoordigen zilverprijs, niet meer dan honderd gulden kan bedragen, noem ik ongehoord en neem ik daarbij in aanmerking, welken min behoorlijken aanblik ze op de avondmaalstafel leverden in gezelschap van een simpelen tinnen beker en dito borden, dan kan ik niet anders dan de daad van den verkoop toejuichen, die hen nu in de gelegenheid stelt, om een volledig en royaal stel er voor in de plaats te leveren. Nu echter beide kunstwerken voor goed uit ons midden verdwenen zijn, om in wie weet welke kunstverzameling te prijken, acht ik het niet ondienstig om bij de afbeeldingen in het Orgaan van de Commissie van Oudheden in ons Gewest, eene beschrijving er van te geven.

Beide kunstwerken zijn weliswaar voorgoed uit Eelde verdwenen, maar zij prijken nu voorgoed in de kunstverzameling van het Rijksmuseum.

Er valt over te twisten of het juist was, dat Scheltens de verkoop van die twee zilveren kunstvoorwerpen door de Kerkvoogden van Eelde, verstandig achtte, vooral omdat hij het financiële aspect liet overwegen. Over de juistheid van het beleid van de toenmalige directie van het Rijksmuseum, die één van de stukken, een beker, in 1955 aankocht, valt mijns inziens nauwelijks te twisten. Het Rijksmuseum, dat in 1944 reeds het andere voorwerp, een mand, verwierf, herbergt sindsdien deze beide voorwerpen, die zowel historisch als kunsthistorisch van belang zijn en die bovendien tot de fraaiste voortbrengselen van de edelsmeedkunst mogen worden gerekend.

Dat de Kerkvoogden van Eelde het besluit namen om hun avondmaalszilver van de hand te doen, daarvoor kan men nu nog begrip hebben. Er kan geen twijfel over bestaan, dat dit zilver helemaal geen sacraal karakter heeft. Het is dan ook niet gemaakt om dienst te doen bij de protestantse eredienst. Dat het in een kerk belandde was zuiver toeval.

Na deze lange inleiding wordt het tijd om nader op de genoemde voorwerpen in te gaan. *De beker en de broodbak* noemt Scheltens ze. Op de broodbak zullen we hier niet verder ingaan, omdat het geen

Afb. 1. Zilveren bokaal. Kleef, eerste kwart 17de eeuw. H. 38 cm. Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 2. Detail van afb. 1.

Afb. 3 (rechtsboven). Detail van afb. 1.

Afb. 4 (linksonder). Crispijn van de Passe de Oude.
Fides. Gravure, 85 × 68 mm. Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 5 (rechtsonder). Crispijn van de Passe de Oude.
Spes. Gravure, 85 × 68 mm. Rijksmuseum, Amsterdam.

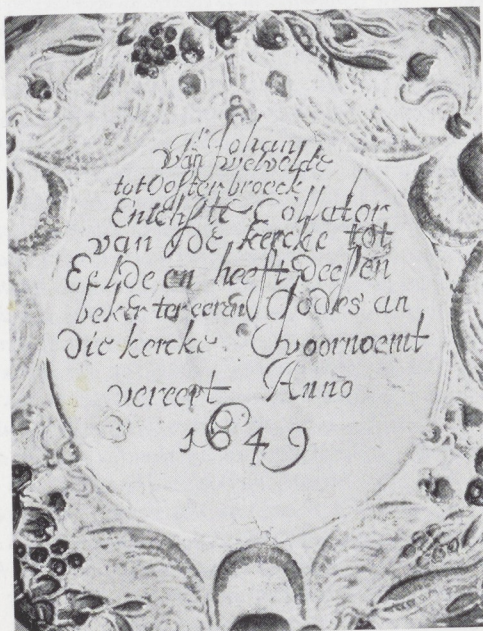
Afb. 6. Detail van afb. 1.
 Afb. 7 (linksonder). Detail van afb. 1.
 Afb. 8 (rechtsonder). Detail van afb. 1.

Kleefs zilver is. Deze *broodbak*, een bijzonder fraai en kundig staal van vakmanschap, is waarschijnlijk oorspronkelijk bedoeld en gebruikt geweest als luiermand (!) en vermoedelijk een werkstuk van de bekende Amsterdamse zilversmid Gerlof Brouwer. De mand moet omstreeks 1650 zijn vervaardigd². De beker is wel zeker evenmin bedoeld geweest als kerkelijk gebruiksvoorwerp. De vorm daarvan wijkt op alle punten af van het type beker, dat in West-Europa als avondmaalsbeker gebruikelijk was: een eenvoudige beker, naar beneden iets conisch aflopend, al dan niet met graveringen versierd. De beker uit Eelde heeft een totaal ander karakter (afb. 1).

Het is misschien wel interessant om de beschrijving van de beker, zoals die in 1894 door J. Scheltens gemaakt werd, te vergelijken met die uit 1955, toen bij binnenkomst in het Rijksmuseum de inventariskaart gemaakt werd.

Scheltens beschrijft eerst de 'broodbak' en dateert die – terecht – in de zeventiende eeuw. Hij gaat dan verder: *Schoon uit dezelfde eeuw, vertoont de beker eene geheel andere kunst. Dat heeft ten deele zijne oorzaak*

Afb. 9. Detail van afb. 1.

in den verschillenden aard van het kunstwerk, want hier is de versiering voor 't grootste gedeelte graveerwerk, maar we zien ook dadelijk, dat we met twee geheel verschillende kunstepoche's te doen hebben: de versiering op den beker vertegenwoordigt nog het klassicisme van 't renaissance-tijdperk, die van den schotel staat reeds aan den drempel van het rococo. Dat onderscheid springt vooral in het oog, als we het drijfwerk op het deksel en op den voet des bekera vergelijken met dat van den bak: de banden en kyma's op gene zijn streng klassiek, de randversiering van deze overladen met krul- en bloemwerk; zelfs de gedreven figuren op het deksel, vertoonen veel meer de streng-klassieke vormen dan de engeltjes in den schotel.

Bij eene beschouwing van den beker valt allereerst het schoone graveerwerk rondom den bokaal in het oog; en welgevallig blijft het oog rusten op het eerste het beste medaillon, dat er toevallig voor komt. 't Geeft ons te aanschouwen de gestalte eener vrouw, die vriendelijk wuivend den storm tart, terwijl de linkerhand rust op het anker der hoop (afb. 3). Alles: het landschap, de boomen, de kleeding, het gelaat, de ronding der armen – is even keurig afgewerkt, hare houding is onberispelijk natuurlijk. In 't kort: de teekening kan dunkt me met de beste etsen van JAN LUIJKEN wedijveren en verraadt in alles den blik en de hand eens kunstenaars. Drie zulke medaillons zijn in evenredige verdeling op den buik des bokaals gegraveerd, de beide anderen dragen

in hetzelfde karakter de attributen van geloof en liefde, of naar de opschriften: die van fides (geloof) en charitas (afb. 2 en 6). In de sobere maar strenge decoratie, die de overige ruimte des bokaals vult, rijst ter weerszijden van elk medaillon eene zuil op, de top gekroond met een attribuut, dat bij de voorstelling van het medaillon past, n.l. ter weerszijden van fides eene ooievaar, van charitas een aapje, van spes een eekhoorn. Kransen en guirlandes van bloemen en vruchten vullen de ruimte boven de medaillons. Ook het drijfwerk op den voet stelt bloemen en vruchten voor. Eene inscriptie onder den voet des bekera licht ons voldoende in omtrent den gever en het jaar der schenking (afb. 7). We lezen er: *Jr. Johan|van Welvelde|tot Oosterbroeck|Enichste Collator|van de kercke tot|Eelde en heeft deesen|beker ter eeren Godes an|die kercke voornoemt|vereert Anno|1649.* Deze Jonker van Welvelde was in 1636 door koop eigenaar geworden van de havezathe Oosterbroek in Eelde en na het desbetreffende verzoek (13 Febr. 1638) in de Ridderschap van Drenthe opgenomen. Vóór hem had deze aanzienlijke bezitting het eigendom uitgemaakt van de Groningsche familie HORENCKENS, doch de laatste eigenaar en bewoner van dien naam, Jhr. STEFFEN HORENCKENS was blijkens een grafscript in de kerk te Eelde, den 16 October 1623 overleden, zijn oudste zoon Jhr. JOHAN HORENCKENS had zich te Groningen gevestigd en stierf aldaar in 't begin van 1625. Jhr. JOHAN VAN WELVELDE, in 1636 alzoó eigenaar van Oosterbroek geworden, kocht in 1649 van Jhr. JOOST LEWE TOT DER HANSOUW het Collatierecht van de kerk te Eelde en daar nu de inscriptie onder den voet van den beker hetzelfde jaartal vermeldt, ligt de gissing voor de hand, dat de nieuwe Collator met genoemde gift de kerk aan zich heeft willen verplichten. Jhr. JOHAN was gehuwd met ANNA ALLEGONDA VAN RIPPERDA, Oosterbroek vererfde diensvolgens op Jhr. Otto van Welvelde. . . . Een oudere broeder van dezen Jhr. OTTO, was Jhr. EPHRAIM VAN WELVELDE. . . . Deze Jhr. EPHRAIM is ongetwijfeld de schenker van den broodbak of schotel, die op het schild in den rand bovengenoemd vermeld staat als EEFERIM VAN WELEVELT.

Tot zover citeerden we Scheltens. Nu volgt de tekst van de inventariskaart van het Rijksmuseum uit 1955: *Zilveren gedekte bokaal staande op balusterstam. Op de welving van de voet, binnen een godronrand, gedreven maskers en vruchtrossen. Daarboven een plint omgeven door een versiering met diamantkoppen en gedekt door een overkragend platform, dat een vaasvormige nodus draagt, waaraan drie voluten zijn gehaakt. Een vederbosvormige bekroning van de stam steunt de eivormige kelk, die gegraveerd is met grotesken, drie cartouches waarin Spes, Fides en Charitas en, langs de liprand, boven een profiel een bladrank. Op de welving van het deksel, binnen een overkragende godronrand een gedreven gevecht van tritonen en dolfijnen. In het midden herhaalt zich de stapeling van vlakgedekte plint, vaasvormige nodus en vederbos. Als knop een vruchtentros. In het deksel een gegraveerd alliantie-wapen van Van Welvelde-Ripperda* (afb. 8).

Hierna volgt de reeds aangehaalde inscriptie onder de voet en de determinering: NOORD-NEDERLANDS, (*Drente?*) zie *Voet Onbekend II, gemerkt met stadsteken en huismerk*. Over de zilversmid, die de beker maakte tasten we nog steeds in het duister. Maar de plaats van ontstaan is ondertussen wel bekend geworden. Op de *liprand* komen vier merken voor (afb. 9). Van links naar rechts: Een dolfijn in een driehoek, een oud belastingstempel, dat in Nederland geldig was van 1 nov. 1893 tot 1 jan. 1906. Daarnaast is een meestersteken afgeslagen: een huismerk in een gevormd schild. Vervolgens zien we een op zijn kant liggend schild, dat in het midden gedeeld wordt door een dwarsbalk, met daarboven twee klaverbladen en daaronder één klaverblad. Tenslotte volgt een teken, dat niet echt een merk is, want het is niet in het zilver geslagen, maar in de vorm van een zigzaglijn uit het zilver weggegraveerd. Het is het spoor, dat de keurmeester achterliet toen hij een reepje zilver uit het zilver van de beker haalde, om dat op zijn gehalte te beproeven. Het merk met de drie klaverbladen lijkt in eerste instantie op het stadsmerk dat Voet³ afbeeldt, onder de *onbekende merken*. Bij hem lijkt het meer op een schild waarop boven een dwarsbalk

twee eikels voorkomen en een vogel eronder. Het is haast wel zeker, dat hij dit merk overnam van onze beker, want in een voetnoot zegt hij bij dit merk: *Vermoedelijk in Drenthe* (de beker was immers afkomstig uit Eelde!). Veel exacter komen èn het stadsmerk èn het meestersteken voor bij de onvolprezen Rosenberg. Het kan niet anders of hij heeft ze op deze bokaal gezien. Hij wist er geen oplossing voor en reproduceerde de merken onder de anoniemen⁴. Vreemd genoeg vermeldt Rosenberg erbij, dat deze merken voorkomen op een 1649 gedateerde bokaal in het Victoria & Albert Museum te Londen. Scheffler neemt beide merken over uit Rosenberg, maar hij was het die het stadsmerk herkende als dat van Kleef⁵. Ook hij vermeldt overigens dat deze merken voorkomen op een 1649 gedateerde bokaal in Londen. Voor de meester die schuil gaat achter het huismerk weet hij geen oplossing en ook kent hij geen verdere werken van deze man. Bij navraag blijkt het Victoria & Albert Museum geen bokaal uit 1649 met deze merken te bezitten of ooit in zijn bezit te hebben gehad, zodat aangenomen mag worden dat Rosenberg zich vergist heeft inzake de eigenaar van het stuk.

Over het verblijf van de bokaal, sinds de verkoop door de Kerkvoogden van Eelde, is vrij veel bekend. Zeker is dat de beker nooit meer vergeten is. Scheltens noemt in een voetnoot als koper: *de Heer Boasbergen te Utrecht*. Ook hier is waarschijnlijk weer sprake van een vergissing. De Heer Scheltens zal vast en zeker bedoeld hebben J. Boas Berg, de eerste grote handelaar, kenner en liefhebber van Nederlandse kunstnijverheid, aan wie het waard zou zijn nog eens een aparte studie te wijden.

De beker is al kort daarna terecht gekomen in de verzameling Heshuysen te Haarlem. Uit deze collectie wordt het stuk in 1897 ingezonden naar de Nationale Tentoonstelling van Nijverheid en Kunst te Dordrecht⁶. Ook op de tentoonstelling *Voor de Kunst* in 1901 te Utrecht komt de beker voor⁷.

Voor de tweede maal in zijn bestaan wordt de beker afgebeeld, in het voortreffelijke boek van de zilversmid Carel J. A. Begeer,

Afb. 10. Zilveren draagschild van het St. Antonius-
gilde te Doetinchem. Kleef, 1659. Diam. 19 cm.
Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 11. Zilveren draagschild van het St. Antoniusgilde te Doetinchem. Kleef, 1659. Diam. 19 cm. Rijksmuseum, Amsterdam (zie ook omslag).

Inleiding tot de geschiedenis der Nederlandsche Edelsmeedkunst, dat in 1919 verscheen⁸. De enige opmerking, die Begeer over de bokaal maakt is: *Zoo doet het graveerwerk op de kelk van de bokaal aan prenten van Crispijn van de Passe den Oude denken*. Hoezeer hij het, toen al, bij het rechte eind had, zal hierna blijken. Als eigenaar van de beker staat Mevr. E. Janssen-de Ridder genoemd. Al één jaar later staat de bokaal in het Rijksmuseum te prijken, als bruikleen van de Heer en Mevrouw Begeer-de Ridder en van 1925 tot 1930 als bruikleen van Mevrouw de Ridder. Over de periode 1930 tot 1955 zijn we niet zeker, maar sindsdien staat de beker van Van Welvelde voorgoed in dat zelfde Rijksmuseum⁹.

Over de plaats van herkomst bestaat dus geen twijfel, dat is Kleef! De maker kennen we nog steeds niet. Rest ons nog de tijd van ontstaan. De intuïtie van Carel Begeer was feilloos. Crispijn van de Passe de Oude was inderdaad de inspirator voor de graveur van de beker! Als voorbeelden dienden drie prentjes uit een reeks van zeven, de Zeven Deugden voorstellende (afb. 4 en 5)¹⁰. Op zichzelf zou het niet eens onmogelijk zijn, dat Crispijn de Passe (geb. te Arnemuiden ca. 1565, overleden te Utrecht in 1637) zelf de graveur van de beker geweest is. Het is bekend dat verschillende leden van de familie De Passe op zilver hebben gegraveerd, en Crispijn de Oude was in 1585 als protestant Antwerpen ontvlucht naar het oosten, waar hij in ieder geval in Aken en in Keulen gewerkt heeft, misschien zelfs in Kleef. Maar de kwaliteit van de gravures op de beker, blijven – ondanks de lyrische beschrijvingen van Scheltens – zó ver achter bij die van de voorbeeldige prentjes, dat het uitgesloten mag worden geacht, dat Crispijn de Oude zelf de auteur was. De prentjes kunnen omstreeks 1600 worden gedateerd. De beker zelf zal niet veel later zijn ontstaan. We kunnen veilig aannemen dat deze Kleefse beker in het eerste kwart van de zeventiende eeuw is vervaardigd en daarmee een van de belangrijkste en vroegste voorbeelden van Kleefs zilver is.

Tot voor kort was niet bekend, dat het Rijksmuseum in het bezit was van nog twee stukken Kleefs zilver. In de catalogus van 1952¹¹ worden ze onder nr. 147 als volgt omschreven: *Paar gildebussen, rond, gewelfd en geprofileerd, hangende aan een ketting met een versierde haak. In het midden is het woord 'EENDRACHT' gegrift in een gedreven cartouche van kwabornament, omgeven door een krans van gegraveerde bladeren. Op de welving zijn tulpen en narcissen gedreven en op de platte buitenrand is tussen acht rozetten het volgende randschrift gegraveerd: SIET HOE FYN ENDE LIEFLICK IS HET DAT BROEDERS IN EENDRAGHTIGHEIT WOONEN. Op het onderblad de inscriptie: GILDEMEISTERS IAN SYBERS + WILLEM EELTINCK 1659. Derde kwart XVIIe eeuw (vermoedelijk 1659). Merken: Woerden; Voet, Ned. Goud- en zilvermerken, jaarletter*

Afb. 12. Detail achterzijde van afb. 10.

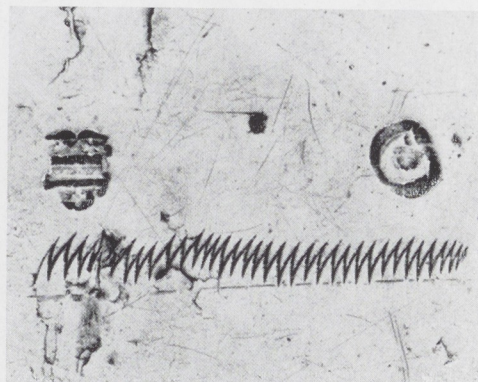
Afb. 13. Detail achterzijde van afb. 11.

Afb. 14 (rechtsonder). Zilvermerken op afb. 11.

C. Afkomstig van het St. Antonius-Gilde te Doetinchem. Gekocht in 1889 en 1898.

Op het eerste gezicht zien de beide schilden er precies hetzelfde uit (afb. 10, 11 en omslag). Bij nadere beschouwing blijkt de zilversmid wel degelijk variaties te hebben aangebracht. De vorm van de cartouches is niet helemaal gelijk en ook de bloemen in de buitenrand zijn hier en daar nogal verschillend. De inscripties op de achterkant van de schilden luiden gelijk, maar de naam Sybers-Sibers is anders geschreven. De zilvermerken zijn in beide gevallen identiek (afb. 12 en 13). Wanneer, waar en door wie zijn ze gemaakt? Op deze drie voor de hand liggende vragen kan nog maar voor een deel een definitief antwoord volgen. Er is geen enkele reden om aan de aangebrachte datering 1659 te twifelen. Dat een Broederschap in een klein stadje als Doetinchem in de Gelderse Achterhoek de opdracht zou geven om draagschilden te maken aan een zilversmid in het evenmin beduidende Zuidhollandse stadje Woerden is hoogst onwaarschijnlijk. De identificatie van het afgeslagen stadsmerk is dan ook onjuist. Het is één van de vele stadsmerken van de stad Kleef (afb. 14)¹². Gezien de geografische ligging van Doetinchem is een herkomst uit Kleef voor de hand liggend. Wie maakte in 1659 in Kleef twee draagschilden voor het St. Antonius-Gilde in Doetinchem? Dat is de overblijvende vraag. Hierop moeten we (voorlopig) het antwoord schuldig blijven. Dat hangt samen met de

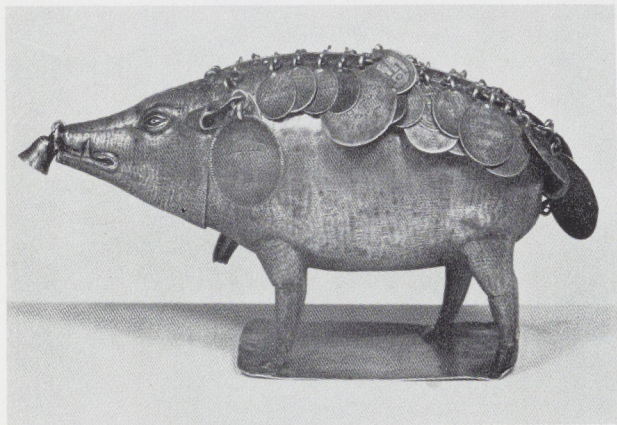

interpretatie van het tweede zilvermerk op de schilden. Het is een hoofdletter C in een ovaal schild, dat aan de rechterzijde iets is afgeplat. Is dat C-merk een meesterteken of betekent het iets anders? Het is een nog onopgelost vraagstuk.

De eerste maal komen we dit merk tegen op een stuk zilver, dat merkwaardig genoeg ook aan een St. Antonius-Gilde behoort. Het is een zilveren varken, het attriboot bij uitstek van de heilige Antonius, en dat eigendom is van het gelijknamige gilde in Kalkar, niet ver van Kleef (afb. 15)¹³. Op dit varken is nog een tweede zilvermerk afgeslagen en wel een op een meesterteken lijkend monogram van de samengevoegde letters H en B (afb. 16). Blijkens een uitvoerige inscriptie staat

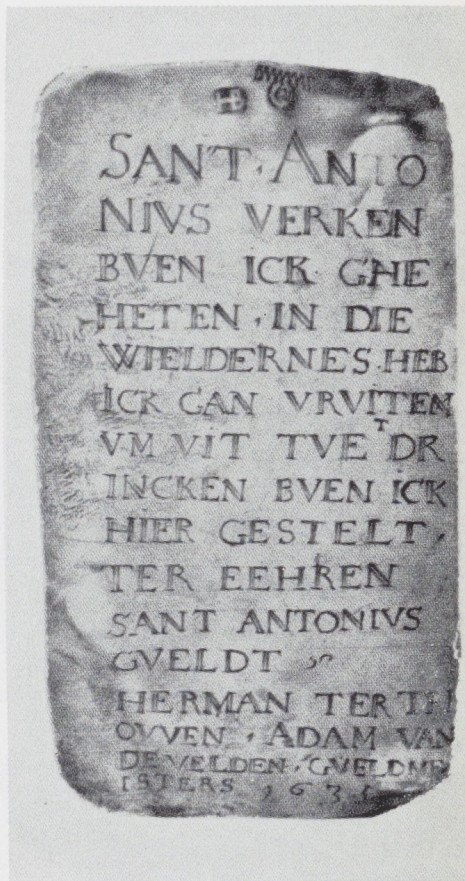
Afb. 15. Zilveren drinkbeker in de vorm van het varken van St. Antonius. Kleef?, 1635. L. 21 cm. St. Antonius-gilde te Kalkar.

de datering vast: 1635. Precies dezelfde combinatie van het C-teken en het monogram HB is ook te vinden op een grote bokaal in het Gemeentemuseum te Arnhem (afb. 17)¹⁴. Het raadsel wordt des te groter, omdat deze beker niet alleen de heel duidelijke datering heeft van 1681, maar ook nog afkomstig is van hetzelfde St. Antonius-gilde in Doetinchem, waar de twee gildeplaten vandaan komen. Stilistisch gezien is het zo goed als onmogelijk, dat de maker HB van het varken in Kalkar (1635) dezelfde is als de maker van de Arnhemse bokaal (1681). Om het probleem nog groter te maken vermelden we hier nog een nooit tevoren

gepubliceerde, zeer grote, verguld zilveren drinkbeker in het in 1740 gestichte Feithenhof te Elburg. Ook op dit hoogst imposante kunstwerk komt het C-teken voor, deze keer vergezeld van een tweede merk: een hoofdletter W (afb. 18 en 19). Hebben de hiervoor vermelde voorwerpen een karakter, dat nogal sterk samenhangt met de zilversmeedkunst in de Nederlanden, in dit geval is daarvan geen sprake. Het is een zeer Duits stuk, dat men omstreeks 1650 zou moeten dateren. Nogmaals, het is een nog onopgelost vraagstuk, als een algebraïsche vergelijking met onbekenden. In Nederland zijn we verward met het feit dat op het merendeel van de daar gemaakte zilveren voorwerpen tenminste drie zilvermerken voorkomen: een stadsmerk,

Afb. 16. Onderzijde van de plaat waarop het varken (afb. 15) rust.

een jaarletter en een meesterteken. In dat opzicht is wat de hier behandelde zilveren stukken betreft de keuring niet zo compleet. Een mogelijke oplossing zou kunnen zijn dat het C-merk noch een stadsmerk is, noch een jaarletter, noch een meesterteken, maar dat het betreffende stuk niet noodzakelijkerwijze in de stad Kleef zelf werd vervaardigd, maar ergens in het Hertogdom Kleef, een in de zeventiende eeuw nog zeer belangrijk gewest.

Ondanks al deze onopgeloste problemen, is het wel zeker dat de drie voorwerpen uit het Rijksmuseum – ze hebben immers alle het stadsmerk van Kleef – tot de vroegst bekende voortbrengselen in dit kunstambacht uit het in het verleden zo nauw met de

Afb. 17. Zilveren bokaal van het St. Antonius-gilde te Doetinchem. Kleef?, 1681. H. 53 cm. Gemeentemuseum, Arnhem.

Afb. 18. Verguld zilveren bokaal. Kleef?, ca. 1650. Het Feithenhof te Elburg.

Afb. 19. Detail van afb. 18.

geschiedenis der Nederlanden verbonden Zwanenstad stammen. Op de tentoonstelling van Kleefs Zilver in het Huis Koekkoek te Kleef (10 dec. 1978 – 30 jan. 1979) zullen ze waarschijnlijk wel de verdiende aandacht trekken. Ze zullen door hun aanwezigheid aantonen, dat Kleef in de zeventiende eeuw niet zomaar een provinciaal stadje was, maar een cultureel centrum van belang, waar ook de zilversmeden produkten afleverden die niet onderdeden voor de gelijktijdige verrichtingen in Amsterdam, of Hamburg, of Keulen. Kenners van Kleef wisten dat allang.

Noten

¹ J. Scheltens, *Het avondmaalszilver der kerke te Eelde*, in: *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 13 (1895), Assen 1894, blz. 19–27, met afb.

² Rijksmuseum, Amsterdam. Inv. nr. 15753. *Catalogus van goud en zilverwerken*, Rijksmuseum, Amsterdam 1952, nr. 153, afb. 4b.

³ Elias Voet, *Nederlandse Goud- en Zilverwerken*, Den Haag 1970⁵, blz. 17.

⁴ Marc Rosenberg, *Der Goldschmiede Merkszeichen*, Frankfurt am Main 1928³, nr. 9518 en 9519.

⁵ W. Scheffler, *Goldschmiede Rheinland-Westfalens*, Berlin-New-York 1973, blz. 330, nr. 516.

⁶ *Nationale Tentoonstelling van Nijverheid en Kunst*, Dordrecht 1897, cat. nr. 30.

⁷ Cat. nr. 33.

⁸ Blz. 6, afb. 20. Ook wordt de beker besproken in: E. Alfred Jones, *Old Silver of Europe and America*, Londen 1928, blz. 234.

⁹ Inv. nr. 1955–75.

¹⁰ F. W. H. Hollstein, *Dutch and Flemish Etchings, engravings and woodcuts 1450–1700*, vol. XV (K. G. Boon en J. Verbeek), Van Ostade-De Passe, Amsterdam 1964, blz. 179, nr. 412–414.

¹¹ Inv. nr. 8848 en 11331; Cat. 1952, o.c., nr. 147.

¹² Scheffler, o.c., blz. 327, nr. 502^a.

¹³ H. P. Hilger, *Die Denkmäler des Rheinlandes, Kreis Kleve, 2, Kalkar*, Düsseldorf 1964, afb. 331, 332, 334.

¹⁴ Inv. nr. 11327.